

**Վահրամ Բալայան
պ.գ.դ., պրոֆեսոր**

**ԱՂԱ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԽԱՆԻ 1795 ՈՒ 1797 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԴԵՊԻ ՇՈՒՇԻ և ԴՐԱ
ՀԵՏՆԱՆՔՆԵՐԸ**

1795 և 1797 թվականներին պարսից շահ Աղա Մուհամմադ Խանը երկու անգամ արշավեց դեպի Շուշի: Առաջին անգամ բերդավանի ազգաբնակչությանը հաջողվեց դիմակայել թշնամուն, սակայն 1797 թվականին որոշ հանգամանքների հետևանքով ամրոցը հանձնվեց: Դաժան հաշվեհարդարի ենթարկվեցին ոչ միայն Շուշիի, այլ նաև ողջ Արցախի ազգաբնակչությունը:

Արցախահայության համար նոր դժոխային ժամանակներ սկսվեցին: Ժողովուրդն ապրում էր իր պատմության թերևս ամենատագնապալից ու մղձավանջային օրերը: Աղա Մուհամմադ շահի և Հյուսիսային Կովկասի խառնամբոխի ցեղերի, Այսրկովկասի կառավարիչների պարբերաբար կրկնվող ասպատակությունները, Բրբահիմ խանի խարդավանքներն ու հայաջինջ քաղաքականությունը քամել էին Արցախի կենսատու ուժերը: Այս ամենին գումարվեց երաշտն ու բնական մյուս աղետները: Երկրամասում մոլեգնում էին սովն ու համաճարակ հիվանդությունները:

Ժողովրդի մի մասը ստիպված վերցրեց գաղթականության ցուպը և հեռացավ հայրենիքից: Դժբախտաբար այդ նույն ճանապարհը ընտրեցին նաև Արցախի որոշ մելիքներ, մանավանդ, որ ռուսական իշխանությունները նրանց ապահով կյանք էին խոստացել: Բարեբախտաբար, արցախահայությունը տուրք չտվեց իր մելիքների և ազգաբնակչության մի մասի մոտեցումներին տեղափոխվել այլ երկրներ: Նա գիտակցում էր, որ ամեն ինչ կորած չէ: Եվ այդ գիտակցությամբ ու մղումով արցախահայությունը շարունակեց պայքարը ազատության համար:

Բանալի բառեր. Աղա Մուհամմադ Խան, արշավանքներ, Շուշի, Պարսկաստան, արցախահայություն, ժողովուրդ, պայքար, ազատություն, հայրենիք, գաղթականներ, մելիքներ, երկիր:

**Ваграм Балаян
д.и.н., профессор**

НАШЕСТВИЯ АГА МОХАММЕДА НА ШУШУ В 1795-97ГГ. И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ

В 1795-97гг. персидский шах Ага Мохаммед-хан дважды напал на Шушу. В первый раз населению данного крепостного города удалось отразить удар врага, однако в 1797г. крепость содалась ввиду определенных причин. Жестокостям подвергся не только город Шуши, но и все население Арцаха.

Для армян Арцаха наступило тяжелое время: народ переживал самые беспокойные и опасные дни за всю историю своего существования. Периодически повторяющиеся нашествия шаха Ага Мохаммеда, разных племен Северного Кавказа, правителей Закавказья, заговоры Ибрагим хана и политика истребления армян истощили Арцах. Ситуация усугубилась вследствие засухи и других природных бедствий. Голод и эпидемии бушевали в краю.

Часть народа вынуждена была эмигрировать. К сожалению, подобный путь избрали также некоторые мелики Арцаха, тем более, что русские власти пообещали им обеспеченную жизнь. К счастью, не все армяне Арцаха уподобились меликам и своим соотечественникам. Они осознавали, что не все потеряно и определили борьбу своего народа за свободу смыслом своего существования.

Ключевые слова- Ага Мохаммед-хан, нашествия, Шуши, Персия, армяне Арцаха, народ, борьба, свобода, родина, эмигранты, мелики, страна.

**Vahram Balayan
Doctor of Historical sciences, professor**

**THE INVASIONS OF AGHA MUHAMMAD KHAN TO SHUSHI IN 1795 AND IN 1797
AND THEIR CONSEQUENCES**

In 1795 - 1797 Persian shah Agha Muhammad khan invaded to Shushi twice. First the inhabitants of the fortress succeeded in resisting the enemy, but in 1797 due to some circumstances the fortress surrendered. Not only Shushi, but also all the inhabitants of Artsakh were subjected to cruelty.

New depressing times began for the Armenians of Artsakh. People lived the most dangerous and nightmarish days of their history. Mob tribes of Agha Muhammad shah and North Caucasus, Transcaucasia's governors periodical overruns, Ibrahim khan's cabals and policy of the Armenians extermination all these drained the life-giving force of Artsakh. To this drought and other natural disasters further complicated to the situation. Famine and epidemic diseases raged in the country.

The majority of people had to become refugees and left homeland. Unfortunately, some meliks chose the same way, as the Russian authorities promised them a dignified living. Fortunately, Armenians of Artsakh didn't follow this way: they didn't move to other countries. They were conscious that not everything was lost. And with that belief Armenians of Artsakh continued the fight for freedom.

Keywords- Agha Muhammad khan, invasions, Shushi, Persia, Armenians of Artsakh, people, battle, freedom, homeland, refugees, meliks, country.

18-րդ դարի վերջերին Իրանում նորից գահակալական կռիվներ են սկսվում: 1786 թվականին Գաջարների ներկայացուցիչ ներքինի Աղա Մուհամմադ խանն իրեն շահ է հռչակում, որից հետո եռանդուն գործունեություն ծավալում Իրանի տիրապետությունն Այսրկովկասի վրա վերահաստատելու և ռուսների առաջխաղացումը կանխելու համար:

Աղա Մուհամմադ խանը մինչև 1794 թվականին անընդհատ պատերազմներ էր մղում Պարսկաստանի ծայր գավառների խաների դեմ, որոնք ուժերի գերաբարձր փորձում էին դիմակայել իր անսահման դաժանություններով հայտնի ներքինի խանին: 1794 թվականին նա գրավելով Քիրման քաղաքը, այդտեղի քսան հազար կանանց բաժանում է իր զինվորներին, իսկ տղամարդկանց կուրացնում է: Շահին բերին 7000 գույզ աչք, և նա անձամբ կշռում ու համրում էր դրանք¹:

Այսկովկասի խաներն ու վրաց Հերակլ 2-րդ թագավորը հրաժարվեցին ընդունել Աղա Մուհամմադ խանի հպատակությունը:

1791 թվականին նրա զորքերը հատելով Արաքսը փորձում են գրավել Թալիշի, Լենքորանի և Երևանի շրջանները, բայց դա նրանց չի հաջողվում իրագործել: Շահին առավել շատ անհանգստացնում էին ռուսական կողմնորոշում ունեցող Արցախի մելիքները: Պարսից շահին ենթարկվելու պարագայում նա խոստացավ ձանձաղ մելիքների իրավունքները և տապալել Իրրահիմ խանին: Սակայն Արցախի մելիքները մերժեցին շահին: Դեռ ավելին նրան դիմակայելու համար անգամ դաշնակցեցին Իրրահիմ խանի հետ: Միայն շրջահայացություն ցուցաբերեց Ջրաբերդի մելիք Մեծումը՝ միանալով Աղա Մուհամմադ խանին: Իրրահիմ խանին և անհազանդ մելիքներին պատժելու համար, 1794 թվականի ամռանը, Սուլեյման շահզադեի զորքերը մտնում են Արցախ և խայտառակ պարտություն կրում²:

Արցախում կրած պարտությունը կատաղեցնում է Աղա Մուհամմադ խանին, և նա դաժանությամբ պատժում է ողջ վերադարձած զորապետերին:

Հետագա արհավիրքներին դիմակայելու համար Վրաստանի Հերակլ թագավորի, Ղարաբաղի, Երևանի և Թալիշի խաների միջև հակապարսկական ճակատ է ձևավորվում:

Եվ ահա 1795 թվականին պարսկական 80.000-անոց խառնիճաղանձ բանակը, անձամբ Աղա Մուհամմադ խանի գլխավորությամբ անցնում է Արաքս գետը և մտնում Այսրկովկաս: Նա բանակը բաժանեց երեք մասի: Մի մասը իր եղբորը Ալի-Ղուլի խանի առաջնորդությամբ ուղարկեց Երևանը գրավելու, երկրորդ խմբավորումը խնդիր ուներ հպատակեցնել Թալիշի, Շաքիի և Շիրվանի խանին, իսկ հիմնական զորքերի գլուխ անցած նա 1795 թվականի օգոստոսին շարժվեց դեպի Շուշի: Պարսից շահը 33 օր բերդավանը պահում է պաշարված վիճակում:

Աղա Մուհամմադ խանը Շուշիի հանդիպակաց ձորի մյուս կողմից Խաչին տափից (Թովխանա Վ. Բ.) դեկավարում էր մարտը: Շահի բանակում գտնվող ֆրանսիացի հրետանավորները ուժահարում էին բերդավանը, բայց ապարդյուն:

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյանը գրել է. «Հրագենի ավերիչ կրակահերթերը չէին դադարում, և կողմերից ոչ մեկը կանգ չի առնում: Սպանվածներից բլրակներ են առաջանում, և նրանց արյունից առվակներ հոսում: Ղարաբաղի թե՛ մահմեդական, թե՛ թե՛ հայ բնակիչները այն ծով բանակի առաջ տղամարդու պես կանգնած կռիվ են տալիս՝ ոչ մի ակնթարթ մարտից չխուսափելով և սխրանքներ գործելով: Շուշիի բերդում հրագենի գնդակներից մեծ թվով կանայք ու տղամարդիկ են վիրավորվում ու սպանվում: ԲՍԿ Աղա Մուհամմադ խանի բանակի գոհվածներին թիվ ու հաշիվ չկար:... իր բանակը Ղարաբաղցիների խիզախ հարձակումներից ու հարվածներից կորուստներ է տալիս ու հուսալքվում: Ղարաբաղցիները հարձակվում էին պարսկական բանակի վրա, կողոպտում նրա գումակը»³:

Շահին չի հաջողվում կոտրել Շուշիի պաշտպանների դիմադրությունը: Արցախի մի ծերունու պատմածի հիման վրա՝ Վարդան Օձնեցին նկարագրում է, թե ինչպիսի խիզախություն են դրսևորել Շուշիի ամրոցը պաշտպանելիս 60 հայ քաջորդիներ, որոնք, ծածուկ դուրս գալով ամրոցից, հանկարծակի հարձակում են գործել թշնամու վրա, խուճապի մատնել և մեծ կորուստներ պատճառել նրանց⁴:

Շրջակա գյուղերի 12 000 հայ ընտանիքներ, պատսպարվելով Շուշին շրջապատող կիրճերի մեջ, թիկունքից հարվածում էին պաշարողներին⁵: Ֆիրուզին Շուշինսկին այդ դեպքերի մասին գրել է. «Վարանդայի, Դիզակի և Խաչենի հայերը մելիք Շահնազարի գլխավորությամբ թաքնվելով անտառներում հանկարծակի հարձակումներ էին գործում թշնամու ուժերի վրա տանելով ձիերը, ջորիները, ուղտերը, իրենց ձեռքը զցելով մթերքներով բարձած քարավաններ»⁶:

Պարսիկները վախենալով բերդի պաշտպանների հանկարծակի հարձակումներից, իրենց ճամբարի շուրջը կառուցում են հսկիչ աշտարակներ: Սակայն գիշերը գաղտագողի Վարանդայի հայկական ջոկատները գրավեցին այդպիսի աշտարակներից մեկը, որը պաշտպանում էին Աղա Մուհամմադ խանի թիկնագործի մարտիկները: Մեկ ժամում գրոհով վարանդացիները ոչնչացրին նրանց, իսկ կենդանի մնացածներին գերևարեցին և տարան Շուշի:

¹ Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, ч. III, Москва, 1906, стр. 267-268. Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 3-րդ, գիրք 2-րդ, Երևան, 1973, էջ 384:

² Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), աշխատակցությամբ Ռ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 19:

³ Ներսեսյան Միրզա Յուսուֆ, նշվ. աշխ., էջ 68:

⁴ Վարդան Օձնեցի, Նոր քաղաքական և եկեղեցական պատմություն Հայաստան աշխարհի, մեծի և փոքրու, մատենադարան, ձեռ. 4331, թ. 135:

⁵ Տիտանյան Ռ., Նորահայտ կյուրթեր Շուշի բերդի պաշտպանության մասին, «ԼՀԳ», 1966, թիվ. 9, էջ 76-77:

⁶ Шушинский Ф., նշվ. աշխ., էջ 14: Հեղինակը մելիք Ջուլաշուրին շփոթել է Մելիք Շահնազարի հետ: Վերջինս իր մահկանացուն կնքել էր 1792 թվականին:

Շուշիի ամրոցի պարիսպների տակ կրած պարտության համար Ադա Մուհամմադ խանի հրոսակները վրեժխնդիր են լինում անգլեն ժողովրդից: Պարսից շահն առանձնակի դաժանություն էր ցուցաբերում գերի ընկած բերդապահ հայերի նկատմամբ: Նա հրամայեց ձեռքը պայտել այնպես, որ պայտերը լինեն սմբակների երեսին, իսկ մեխերը դուրս ցցված լինեն սմբակների տակից: Ապա գերիներին պատկել տվեց գետնին և այդպես պայտած ձեռքով կոխկրտել տվեց նրանց: Սմբակներից դուրս ցցված մեխերը կատարելապես հոշոտեցին, մսի ու արյան զանգված դարձրին այդ թշվառներին¹: Պարսկական զորքերը դաժան հաշվեհարդար տեսան նաև Շուշիի բերդը հարավից պաշտպանող Քարին տակի ազգաբնակչության հետ: 1795 թվականի օգոստոսի 22-ին նրանք հանկարծակի մտնում են գյուղ և կոտորում եկեղեցում հավաքվածներին: Բնակչության մի մասն էլ փախչելով անտառներն ու լեռները փրկվում են վերահաս ջարդից²:

Շուշիի պարիսպների տակ կրած խայտառակ պարտությունից խուսափելու թալանին սովոր բանակին բավարարելու համար Ադա Մուհամմադ խանը այս անգամ որոշեց գրավել Թիֆլիսը: Մյուս կողմից «Ադա Մուհամմադ խանը մտածում է,-գրել է Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը,- որ, եթե մի քանի օր էլ այսպես անցնի, իր բանակը կկազմալուծվի, ցաքուցրիվ կլինի և կատարյալ կորստյան կմատնվի: Ուստի իր բանակի զորավարների ու սպաների հետ խորհրդակցելով՝ կարգադրում է ետ վերադառնալ. չէ՞ որ ճիշտը սխալի կեսից ետ դառնալն է: Հակառակ դեպքում շուտով իրենց բանակից ողջ մարդ չի մնա...»³:

Այդ հանգամանքները հաշվի առնելով Ադա Մուհամմադ խանը, ասպատակելով Շուշիի շրջակայքում գտնվող հայկական բնակավայրերը, բազմահազար զորքերի գլուխ անցած շարժվում է դեպի Թիֆլիս: Կես ճանապարհին նրան է մինանում նաև Երևանը պաշարած պարսկական զորքերը: Վրաց Հերակլ թագավորը այդ օրերին լքված էր բոլորից, նույնիսկ նրան չէին ցանկանում օգնել նրա որդիները: Թիֆլիսի գրոհին մասնակցում էին նաև Գանձակի Ջավադ խանի և Ջրաբերդի մելիք Մեծումի գնդերը:

Տարիներ շարունակ Հերակլ թագավորը համագործակցում էր Շուշիի Իբրահիմ խանի հետ, որի պատճառով Արցախի մելիքները աստանդական էին դարձել: Իսկ Իրանում գտնվելու տարիներին տուն ու տեղից զրկված մելիքները արհամարական վերաբերմունքի էին արժանանում վրաց ազնվականության կողմից: Եվ Մելիք Մեծումի համար վրեժխնդրության ժամն էր եկել: Պատահական չէր, որ Ադա Մուհամմադ խանի բանակում մելիք Մեծումը իր պատվավոր տեղն ուներ:

Պարսկական զորքերին հաջողվեց 1795 թվականի սեպտեմբերի 12-ին մտնել Թիֆլիս: Վաճառաշահ քաղաքը թալանվում է, բնակիչների մի մասը սրի է քաշվում, իսկ մնացածները գերության են տարվում: Յոթ օր ու զիշեր քաղաքը թալանելուց հետո շահի զորքը մեծաքանակ ավարով քաշվում է դեպի Մուղանի դաշտ՝ այնտեղ ձմեռելու: Մինչ այդ շահը փոճեց հնազանդեցնել Շամախի և Նուխու խանեին: Բայց նրա զորքերը պարտություն կրեցին: Կատաղած շահն իր թույնը թափեց Թիֆլիսից բերված գերիների վրա: Ավելի դաժան շահը պատժեց Արցախից բերված 52 հայ գյուղապետի: Նրա հրամանով շինվեց մի քարակիր պատ՝ 52 նեղիկ անցքերով, որոնց մեջ մտցվեցին գյուղապետների գլուխները: Ապա պատի մյուս կողմից նրանց պարանոցներին անց կացրին հաստ պարաններ, որոնց ծայրերը կապեցին ամենի ջորիների գավակներին ու հարվածներով ստիպեցին անասուններին՝ քշել այդ պարանները: Նրանք այնքան քաշեցին, որ թշվառների գլուխները պոկվեցին⁴:

Երկար ժամանակ բացակա լինելով երկրից Պարսկաստանի ներքին նահանգներում ապստամբություններ է բռնկվում Ադա Մուհամմադ խանի դեմ: Շահը շտապում է Պարսկաստան՝ փրկելու իր իշխանությունը:

Իբրահիմ խանը օգտվելով ստեղծված իրավիճակից Ավարիայի Օմար խանի հետ խորհրդակցաբար որոշում են Ջավադ խանին և մելիք Մեծումին պատժելու համար գրավել Գանձակը: Քաղաքի գրոհին մասնակցելու համար Հերակլի զորքերը, որոնց գլխավորում էր թագավորի Ալեքսանդր որդին, շտապեցին դեպի Գանձակ: 1796 թվականի հունվարին Իբրահիմ և Օմար խաների զորքերը պաշարում են Գանձակը: Շուրջ երեք ամիս բերդի պաշտպանները մելիք Մեծումի գլխավորությամբ դիմակայում էին դաշնակիցների գրոհներին:

Ավանդությունը պատմում է, որ Իբրահիմ խանը տեսնելով որ չի կարողանում գրավել բերդաքաղաքը մելիք Մեծումի նկատմամբ դավադրություն է կազմակերպում: Նա գաղտնի Գանձակ է ուղարկում իրեն հլու հնազանդ ծառայող կաթողիկոս Իսրայելի հորը՝ Ապրես աղային: Վերջինիս հաջողվում է բերդում խռովություն առաջացնել մելիք Մեծումի և Ջավադ խանի դեմ: Ընդհարումների ժամանակ մելիք Մեծումը ծանր վիրավորվում է: Ապստամբությունը ճնշվեց և Ջավադ խանը Ապրես աղային գլխատել տվեց և գլուխը ուղարկեց նրա փեսա մելիք-Ռոստոմին և Իբրահիմ խանին: Երկրորդ օրը մելիք Մեծումը Ջավադ խանի պալատում մահանում է: «Բայց Ջավադ խանը երկու ամբողջ շաբաթ նրա մարմինը պահեց իր տան մեջ, բժիշկը գնում գալիս էր, իր ժամանակին նրա սենյակը ընթրիք և ճաշ էին տանում, և ամեն օր Ջավադ խանն ուրախությամբ հայտնում էր հայոց զորքերին, թե շուտով Մելիք-Մեծումը, բոլորովին առողջացած, դուրս կգա: Դրանով խանը կամենում էր պահպանել հայոց բանակի եռանդը, որպեսզի իրենց իշխանի մահը լսելով չվիատվեն, մինչև ինքը թշնամու հետ գործը վերջացնի»⁵: Կորովի հայ զորավարից զրկվելուց հետո Ջավադ խանը անհեռանկար համարելով Գանձակի պաշտպանության կազմակերպումը, հաշտություն խնդրեց Իբրահիմ խանից, նրան հայտնեց ի հպատակությունը և ռազմատուգանք վճարեց: Միաժամանակ Ջավադ խանը իր որդուն և քրոջը, որպես պատանդ հանձնում է Իբրահիմ խանին:

¹ Ахмед-бек Джеваншир, նշվ. աշխ., էջ 24:
² Բաբախանյան Առաքել, Մի քանի հնություններ, «Արձագանք», 1 սեպտեմբերի, հի. 9, 1885, էջ 122:
³ Ներսեսով Միրզա Յուսուֆ, նշվ. աշխ., էջ 68:
⁴ Վարդան Օձնեցի, Մատենադարան, ձեռ 1331, թ. 158:
⁵ Դաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 198-200:

18-րդ դարի վերջերին Այսրկովկասում տեղի ունեցած քաղաքական անցումը դարձրեց, տարածքային վերաձևումները, Հերակլ թագավորի դիրքերի թուլացումը և Աղա Մուհամմադ շահի հաջողությունները ի չիք դարձրին տարածաշրջանում Ռուսաստանի վերջին տասնամյակների ձեռքբերումները:

Գորուստները վերականգնելու նպատակով ցարական իշխանություններն անհապաղ միջոցներ ձեռնարկեցին:

Օգտվելով առիթից, որ Խորասանում բռնկված խլրտումները ճնշելու համար Պարսկաստան է ճանապարհվել Աղա Մուհամմադը 1796 թվականի գարնանը ռուսական արքունիքը գործնականորեն նախապատրաստվում է արշավանքի: Ռուսական էքսպեդիցիոն կորպուսը գլխավորելու էր կոմս Վալերիան Չուբովը: Վերջինս Եկատերինա կայսրուհու խնդրանքով ուղեկցում էր արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղույանը, որը քաջատեղյակ էր Այսրկովկասում և Պարսկաստանում տիրող քաղաքական կացությանը:

1796 թվականի մայիսի 10-ին ռուսները գրավում են Դերբենդը: Ռուսական զենքի համար արշավանքը սկզբից ևեթ բարեհաջող էր:

Շուտով ռուսներին են հանձնվում նաև Դուբան, Շամախին ու Բաքուն¹: Ռուսական զորքերի այս հաջողությունները պայմանավորված էին նաև այդ վայրերի հայերի աջակցությամբ: Հովսեփ Արղույանի կոչով ամենուր ստեղծվում են կամավորական ջոկատներ: Ռուսական իշխանություններն Այսրկովկասի քրիստոնեաներին ոգևորելու նպատակով հայտարարել էին, որ իրենց գերխնդիրը իր կալվածքներում Հերակլի իշխանության վերականգնումն է, իսկ հայ մելիքներին և նրանց հպատակ Ղարաբաղի բնակիչներին ազատումը²:

1796 թվականի աշնանը կոմս Վ. Չուբովը համալրում է ստանում և հոկտեմբեր ամսին մի գորաջուկատ, գեներալ Ս.Ս. Ռիմսկի-Կորսակովի հրամանատարությամբ, ուղարկում Գանձակի վրա: Քաղաքը գրավելուց հետո նրանք պետք է միանային ռուսական հիմնական ուժերին և հասնեին Կու ու Արաքս գետի խառնվելու վայրը: Հովսեփ Արղույանն այնուհետև խորհուրդ է տալիս «անցնել Կուր գետը և, կանգ առնելով Մուղանի դաշտում, հրաման տալ Շուշու Իբրահիմ խանին, որ նա ինքը գա Ձեր պայծառափայլության մոտ կամ գոնե ուղարկի իր ավագ որդուն հայ մելիքների հետ: Ձեր պայծառափայլության այդ հրամանի կատարումը կդառնա Իբրահիմի դեպի ռուսաստանն ունեցած հավատարմության և ջերմեռանդության ապացույց: Այնտեղ բոլոր կարևոր գործերը վերջացնելուց հետո, կարելի է անարգել գնալ Թավրիզի կամ Արդեբիլի վրա, ուր որ ավելի հարմար կդիտվի: Իսկ հիշյալ Իբրահիմ խանից անհրաժեշտ է պահանջել նրա որդուն՝ հազար զինվորների հետ և հինգ հայ մելիքներին նրանց հինգ հազար զորքի հետ, զանազան գործողությունների համար, մասնավորապես իբրև առաջապահ զորք, որովհետև նրանց խորթ չի պատերազմական ոգին: Իսկ եթե Շուշու խանը ձեր հրամանը կատարել չկամենա, այդ կլինի նրա անհավատարմության և խորամանկ խաբեության բացարձակ ապացույց: Այս դեպքում կարելի է գործադրել հայ մելիքներին, որոնք հարմար զենք կդառնան նրան պաշտոնագուրկ անելու և բարձր աստիճանից ու բերդից զրկելու համար, իսկ այնուհետև ամբողջ Ատրպատականը կարելի է հնազանդության մեջ պահել առանց զենքի: Հայ զորքի թիվը, ի մեծ օգուտ Ռուսաստանի, կբազմապատկվի և կհասնի մեծ քանակության, և բոլոր ձեռնադրությունները վերջիվերջո կհանգեն բարեհաջող վախճանի: Շուշու խանը, իր կարծիքով, իր բերդը համարում է անառիկ, բայց այդ կարծիքի վերաբերմամբ կարող է հեշտությամբ խաբված լինել, որովհետև նրա բերդը և ուժը առավելապես հայերն են կազմում, որոնք թեև կորիճ ու քաջ են, բայց ճշմարտապես անձնատուր եղած լինելով ռուսաց գահին, ոչ միայն զենք չեն վերցնի ռուսների դեմ, այլև ամեն կերպ կաջակցեն Իբրահիմի կորուստյան, եթե նա ուխտադրուժ կհանդիսանա: Պետք է միայն հայ մելիքներին գաղտնաբար հուսադրել նորին մեծության ողորմությամբ և հովանավորությամբ³: Իբրահիմ խանը կեղծավորաբար, ջերմ հարաբերություններ պահպանելով Չուբովի հետ, միաժամանակ հակառուսական ծրագրեր էր մշակում: Նա Նուխու և Շամախու խաների հետ հակառուսական դաշինք կնքեց: Իբրահիմ խանն իր մոտ կանչեց Վարանդայի մելիք Շահնազարի որդի մելիք Ջուլջուղին և մահ սպառնաց նրան, եթե հայերի մեջ ռուսամետ շարժում նկատի: Դրանից հետո Իբրահիմ խանը դավադրություն կազմակերպեց Չուբովի դեմ, բայց հաջողություն չունեցավ:

Շուտով նորից ընդհատվեց ռուսական զորքերի հաղթարշավը: 1796 թվականի նոյեմբերի 6-ին մահացել էր Եկատերինա 2-րդը, և նոր կայսր Պավել 1-ինը, լինելով իր մոր քաղաքական ծրագրերի հակառակորդը, քմահաճորեն չէր ցանկանում շարունակել այդ արշավանքը: Ռուսական զորքերի հեռանալը ծանր հարված էր հայության համար: Ժողովուրդն ապրում էր տագնապալից օրեր: Մշտապես կրկնվող պատերազմական գործողությունների հետևանքով Արցախի, Մյունիքի և Գանձակի շրջաններում սովն ու մահտարժամը սովորական երևույթներ էին: Հայության մի մասը ստիպված լքում էր ի հայրենիքը՝ հեռանալով Վրաստան և Ռուսաստան: Շուրջ 500 հայ ընտանիքներ բնակություն են հաստատում Կիզլյարում և շրջակա բնակավայրերում⁴:

Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո, 1797 թվականի գարնանը, Աղա Մուհամմադ շահը նոր արշավանք սկսեց դեպի այսրկովկասյան երկրներ: Շահը Խուրափերիների կամրջով, անցնելով Արաքսը, շարժվում է դեպի Շուշու: Արցախին ապրում էր տագնապալի օրեր: Անընդհատ կրկնվող պատերազմները և երեք տարի երաշտի հետևանքով առաջացած անբերրիությունն ու սովը երկիրը կանգնեցրել են կործանման եզրին: Հազարավոր ընտանիքներ իրենց գոյությունը քարշ տալու համար տեղափոխվել էին հարևան երկրներ: Կտրուկ կրճատվել էր զենք կրելու ընդունակ մարդկանց թիվը: Իբրահիմ խանը հաշվի առնելով այդ ամենը իր գլուխը փրկելու համար՝ մերձավորներով լքում է ամբողջ պաշտպաններին և փորձում է հեռանալ Դաղստան ապաստան որոնելով Օմար խանի մոտ: Աղա մուհամմադ խանը իմանալով Իբրահիմ խանի փախուստի մասին, առաջապահ զորքից երկու հազար հոգուց

¹ Միրզա Յուսուֆ Ներսեյ, նշվ. աշխ., էջ 71-72:

² Бутков П., նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 209; Дубровин Н., Поход графа Б. А. Зубова в 1796 г., “Военный сборник”, 1874, н. 5, с. 13-15.

³ Լեո, հ. 3, գիրք 2-րդ, էջ 386:

⁴ Бутков П., նշվ. աշխ., մաս 2, էջ 424-425:

բաղկացած մի գորագունդ է ուղարկում Շուշիի խանին ձեռքակալելու: Թարթառի գետանցքի ժամանակ հետապնդող գորագունդը հասնում և կռվի է բռնվում Իբրահիմ խանի թիկնագործի հետ, բայց հաջողության չեն հասնում:

Աղա Մուհամմադ խանը հիմնական գորքերի գլուխ անցած Վարանդայի հայկական գյուղերն ավերելով հասնում է Ավետարանոց և հրամայում հրի մատնել մելիք Ջուռշուղի տունը, որը շահի առաջին արշավանքի ժամանակ Շուշիի բերդի պաշտպանության կազմակերպիչներից էր:

Կոտրվել էր բանակի և ժողովրդի եռանդը և Աղա Մուհամմադ խանը այս անգամ առանց դիմադրության գրավում է Շուշին: Շահը 1795 թվականին կրած պարտության ողջ թույնը թափեց բերդավանի ազգաբնակչության վրա: Արյան նախճիր կազմակերպվեց: «Եւ ետ անել զառաջեալ զամենայն իշխանս հայոց և չարչարեալ զնոսա բազմատեսակ տանջանօք, զի ստոյգն ասացեն գորքանութենէ յընչից իւրեանց, զմանս գլխիվայր կախէին ոմանց ի զատանց արկան էին հրացեալ կասկարայս և հրացեալ շամփոքք խարէին զմարմինս նոցա և ոմանց կարմրացիալ սկահակս անցուցանէին և վերա սկաւառակի գլխոյն՝ ևս և այլով բազմատեսակ կոշկոճանօք վշտացուցանէին զամենայն բնակիչս քաղաքին: Ջնոյն չարչարանս ետուն կանանց ևս ասելով՝ զհտեմք, զի ունիք պահուստս ծրարեալս, անօթո արծաթեղէնս և կամ զայլ ծանրագին ազանելիս բերիջիք շահին: Եւ իբրև այսպես յինէ որ տանջանօք անխնայ պարզեաց զամենեսեան քաղաքն յընչից մինչև զեկեղեցիս ևս, վասն զի կանայք անճարացեալք թէ ինչ տացեն այլ ինչ ոչ մնաց՝ զի տացեն ր զերծուցանել զարս իւրեանց և վշտացն մտանէին յեկեղեցիս և փթթուցանէին զարծաթս, յաւետարանաց՝ տարեալ մատուցանէին շանց, զի ազատեսցին զնոսա»¹:

Շուշիում և նրա շրջակայքում տեղակայված պարսկական զորքերի անկազմակերպվածության և վատ մատակարարման պատճառով գնդերում խլրտումներ է սկսվում: Անհանգիստ վիճակում էր գտնվում նաև Շուշիի խանի պալատում տեղակայված շահական արքունիքը: Հատկապես լարված էին շահի շրջապատի պարսկական և թուրքական ծագում ունեցող պալատականների միջև փոխհարաբերությունները: Այս ամենը ավելի դյուրագրգիռ էին դարձնում առանց այն էլ կասկածամիտ շահին: Աղա Մուհամմադ խանի հրամանով ձեռքակալվել էին մելիք Ջուռշուղի Շահնագարյանը, մոլլա Փանահ Վագիֆը և շատ ուրիշ իշխանավորներ: Շահը «... աննշան մի սխալի համար զայրանում է իր գիշերային սպասավորներից երկուսի՝ Մաֆար Ալի բեկի ու Աբաս բեկի վրա և ասում. «Վաղն առավոտյան, երբ արևի սկավառակը հորիզոնում երևա, Շուշի ամրոցի բոլոր գերյալներին առանց որևէ երկմտանքի գլխատելու եմ և սպանվածների գլուխներից աշտարակ եմ կառուցելու, իսկ ձեր կտրված գլուխները դնելու եմ ամենավերևում»:

Ասում են նաև, որ երեկոյան նամազի ժամանակ, նրանցից մեկին հրամայում է գորավարներից մեկին իր մոտ կանչել: Բայց սպասավորը նրա հրամանը չի լսում: Երբ Աղա Մուհամմադ խանը նամազն ավարտում է, նրանից հարցնում է. «Ինչու՞ գորավարը չի եկել»: Վերջինս ներողություն խնդրելով արդարանում է, թե՛ քանի որ շահը նամազ էր անում, նրա հրամանը իրեն լսելի չի լինում: Շահն անմիջապես հրամայում է կտրել նրա ականջները ասելով. «Ավելի լավ է կտրել ականջը, որը չի լսում շահի հրամանը»:

Համոզված լինելով, որ շահը իր խոսքից ետ չի կանգնի, Մաֆար Ալին, գիշերով մտնում է շահի ննջարանը և դաշույնի հարվածներով վերջ դնում բռնակալի ոճրաշատ կյանքին»:

Արդեն անգլուխ շահական զորքը և ամբոխը հարձակվում են Աղա Մուհամմադ խանի նստավայրի վրա թալանում թանկարժեք սպասքն ու զարդերը: Մնացած մասն էլ բռնագրավում է Իբրահիմ խանի եղբոր որդին Մուհամմադ բեկը:

Երկար ժամանակ ժողովրդի մեջ պահպանվել էր Աղա Մուհամմադ խանի ունեցած անսպառ հարստությունների մասին առասպելը: Ավանդությունը պատմում է, որ Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Այսրկովկասում, այդ թվում Շուշիում թալանված ոսկին, մարգարիտը և այլ թանկարժեք քարեր ու սպասքներ թաքցված է Շուշիի հարավ-արևելյան կողմի նեղ և խոր ձորի մեջ²:

Աղա Մուհամմադ խանի սպանությունից հետո պարսից զորքը խառնիճաղանճ խմբերով հեռանում է դեպի Իրան, ուր իշխանության համար նոր պայքար էր սկսվել:

Շուշիում իրեն ժամանակավոր խան հռչակած Մուհամմադ բեկը Աղա Մուհամմադ խանի գլուխը ուղարկում է Բայլական Իբրահիմ խանին: Վերջինս էլ այն հետո ուղարկում է Հերակլ թագավորին: Այս անգամ էլ ճակատագիրը Շուշին սկուտեղի վրա մատուցեց Իբրահիմ խանին: Նա առանց մի կրակոցի մտավ Շուշի և հաղթականորեն բազմեց խանական գահավորակին:

Արցախահայության համար նոր դժոխային ժամանակներ սկսվեցին: Ժողովուրդն ապրում էր իր պատմության թերևս ամենատագնապալից ու մղձավանջային օրերը: Աղա Մուհամմադ շահի և Հյուսիսային Կովկասի խառնամբոխ ցեղերի, Այսրկովկասի կառավարիչների պարբերաբար կրկնվող ասպատակությունները, Իբրահիմ խանի խարդավանքներն ու հայաջինջ քաղաքականությունը քամել էին Արցախի կենսատու ուժերը: Այս ամենին զումարվեց երաշտն ու բնական մյուս աղետները: Երկրամասում մոլեգնում էին սովն ու համաճարակ հիվանդությունները:

Ավանդությունները պատմում են, որ մարդիկ գերեզմաններից հանում էին նոր թաղած մեռելներին և ուտում, հարձակումներ գործում գերիներ խլելու և մորթելու համար, երեխաներից մի քանիսին սպանում էին՝ մյուսներին

¹ Տիտանյան Ռ., Նշվ. աշխ., էջ 40:

² Ներսեսով Միրզա Յուսուֆ, նշվ. աշխ., էջ 74, Շիրմազանյանց, Ճանապարհորդություն Հայաստանում, «Արարատ» ամսագիր, 1877, էջ 306:

³ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 21:

⁴ «Հայկական աշխարհ», հմ. 2, մայիս, 1874, էջ 35-36:

հանգստացնելու¹: Գաղթականների հոծ զանգվածները, տեղափոխվելով Վրաստան, մի կտոր հացի համար վաճառում էին իրենց երեխաներին²: Երկրամասի ազգաբնակչության թվաքանակը խիստ կրճատվեց: Եթե 18-րդ դարի 80-ական թվականներին Արցախում ապրում էր 60.000 ընտանիք, ապա 19-րդ դարի սկզբներին նրանց թիվը հասավ 24.000-ի³: Հուսալքվել էր նաև Գանձասարի Սարգիս կաթողիկոսը: Նա նույնպես տեղափոխվեց Թիֆլիս: Սարգիս կաթողիկոսը անգամ հրաժարվեց կաթողիկոսական աթոռից և դարձավ Հաղբատի վանահայրը: Աստանդական դարձած մելիքներն էլ միայն իրենց անձնական բարեկեցության մասին էին մտածում: 1799 թվականին նրանք մեկնեցին Պետերբուրգ և, չ. Արդությանի միջնորդությամբ, ներկայացրին ցարին իրենց աղերսագրերը:

Պավել կայսրն ընդունեց երկու մելիքներին ռուսաց հպատակության տակ: Գյուլիստանի մելիք Ֆրեյդոնը՝ մելիք Աբովի եղբոր որդին, ստացավ Բորչալուի մի մասը, իսկ Վարանդայի մելիք Ջումշուդը՝ Լոռին: Գյուլիստանի մելիք Աբովը հաստատվեց Բոլնիսում: Մելիքներին նշանակեցին ամենամյա թոշակ և տրվեցին շքանշաններ: Այս ճանապարհով ցարը վերացնում է արցախահայ պետականության վերջին հնարավորությունը: Հալ ու մաշ դարձած հայ ազգաբնակչությունը ցրված էր Արցախից մինչև Կուր ու Աղստև: Բայց հայրենի հողին կառչած արցախցին իր մեջ գերբնական ուժ ուներ ու նաև պատասխանատվություն անցած գնացած ու նաև վաղվա սերունդների առջև: Բարեբախտաբար, արցախահայությունը տուրք չտվեց իր մելիքների մի մասի ցանկություններին՝ տեղափոխվել նոր տիրույթներ: Նա գիտակցում էր, որ ամեն ինչ կորցրած չէ: Եվ այդ գիտակցությամբ ու մղումով արցախահայությունը շարունակեց պայքարը ազատության համար:

¹ Ахмедбек Джеваншир, о политическом существование Карабахского ханства, стр. 38.

² Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 192:

³ Сейранян П., Карабах и Россия, страницы истории, Москва, 1997, стр. 97.